

ДВОРЯНСТВО ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ: ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Аналізуються особливості процесу трансформації дворянського стану в період модернізації від 1861 р. до початку ХХ ст. Простежено зміни у системі дворянського землеволодіння. Визначено роль і місце дворянства у формуванні й розвитку нових інститутів місцевого управління, суду та земства.

В останній чверті ХІХ ст. у суспільстві склалася стійка думка про втрату дворянами панівного становища, загальний занепад їх економічної та соціальної ролі. Така думка була навіяна працями дворян-публіцистів, зокрема М.Семенов переконавав, що внаслідок реформ 1860–1870-х рр. дворянство втратило провідну роль серед інших станів імперії і було витіснене з усіх сфер життя суспільства: у землеволодінні, повітовому і губернському управлінні, судових установах¹. Водночас А.Плансон заявив, що 1861-й рік деморалізував дворянство, яке за три десятиліття розорилося². Про це писав і О.Пазухін, який уважав, що внаслідок тогочасних реформ, особливо земської, найбільше серед усіх станів постраждало дворянство³.

Ідею про занепад дворянства розвинула радянська історіографія. Відомий дослідник П.Зайончковський наголошував на ослабленні економічної ваги помісного дворянства внаслідок реформи 1861 р.⁴ Інший історик російського дворянства – Ю.Соловйов – підкреслював, що після скасування кріпацтва перед дворянством постало завдання пристосуватися до нових суспільних умов, однак багатьом це не вдалося зробити, що призвело до занепаду їхніх господарств⁵. Б.Литвак писав про втрати дворянства внаслідок реформи 1861 р., які були не стільки економічними, як політичними⁶. Говорячи про втрачені позиції дворянства внаслідок реформ Олександра ІІ А.Корелін натомість констатував, що формально і фактично воно зберігало за собою статус «найпершого стану»⁷.

У сучасній російській та українській історіографії оцінки становища дворянства в пореформенний період неоднозначні. Так, російський історик В.Шаповалов визнає, що воно втрачало лідируючу роль на земельному ринку, а значна частина так і не змогла психологічно прилаштуватися до нових умов. Водночас він робить висновок, що у соціально-економічній сфері дворянство трансформувалося в

* Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (Дніпропетровськ).
E-mail: alkigor@ukr.net

¹ Семёнов Н.П. Наше дворянство. – Санкт-Петербург, 1898. – С.41–42, 46.

² Плансон А.А. О дворянстве в России: Современное положение вопроса. – Санкт-Петербург, 1893. – С.16, 27.

³ Пазухин А.Д. Современное состояние России и сословный вопрос. – Москва, 1886. – С.22, 26.

⁴ Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – Москва, 1958. – С.427.

⁵ Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX в. – Ленинград, 1973. – С.199.

⁶ Литвак Б.Г. Переворот 1861 г. в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991. – С.213.

⁷ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России: 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. – Москва, 1979. – С.285.

буржуазному напрямі⁸. Український дослідник О.Реєнт також погоджується, що дворянство внаслідок реформ 1860–1870-х рр. почало втрачати свій вплив у суспільстві, однак додає, що т.зв. контрреформи Олександра III помітно зміцнили позиції дворянського стану⁹. Американський дослідник С.Беккер у своїй монографії про російське дворянство пореформеного періоду остаточно відмовився від звичного для більшості істориків терміну «занепад», вважаючи, що дворяни пережили процес трансформації, перейшовши до нового способу життя¹⁰.

На сьогодні історіографія дворянства відійшла від думки про його занепад унаслідок реформ періоду правління Олександра II, оцінюючи події другої половини XIX ст. радше як трансформацію соціально-економічних відносин. Цей здавалося б очевидний факт помітив ще А.Корелін, який уважав, що скасування кріпацтва, попри багато пережитків, спонукало до певної перебудови різних сфер громадського життя та модернізації всієї системи виробничих і правових відносин¹¹. Американський історик Б.Лінкольн називав селянську, земську і судову реформи Олександра II початком реновації («renovation») Росії. На його думку, вони започаткували еволюцію суспільства від нації рабів до нації вільних громадян, що змушені були брати всезростаючу відповідальність за свою долю¹². Б.Лінкольн, по суті, говорить про модернізацію.

Польський соціолог П.Штомпка виділяє три поняття модернізації. Перше є синонімом усіх прогресивних соціальних змін, коли суспільство рухається вперед згідно з прийнятою шкалою покращень. Друге має більшу історичну конкретику і тотожне ідеї сучасності, тобто включає у себе весь комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбувалися на Заході з XVI до XX ст. I, нарешті, третє поняття – рух від периферії до центру сучасного суспільства¹³. Усі три поняття так чи інакше можна застосувати до періоду реформ Олександра II. У суспільстві мали місце прогресивні явища, завершувався промисловий переворот, удосконалювалися засоби виробництва, відбувалося скорочення відставання від європейських країн в економічному розвитку. Чому ж тоді сучасники та наступники вживали щодо другої половини XIX ст. визначення «занепад» у соціально-економічному становищі дворянського стану в Російській імперії?

Одна з основних причин полягає у суттєвих втратах дворянами земельної власності на користь інших станів суспільства. Оскільки земля разом із кріпаками до 1861 р. вважалася основним мірилом багатства дворянського стану, тому їх втрата внаслідок селянської реформи кваліфікувалася як наочне свідчення зубожіння дворян.

За статистикою, дворяни Катеринославської губернії від часу проведення реформи 1861 р. і до кінця XIX ст. зазнали суттєвих втрат земельної власності.

⁸ *Шатовалов В.А.* Дворянство Центрально-Чорноземного региона России в пореформенный период: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 2002. – С.80, 308, 315.

⁹ *Реєнт О.П.* Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2010. – Вип. XVIII. – С.21.

¹⁰ *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего период императорской России. – Москва, 2004. – С.308, 310.

¹¹ *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России... – С.130–131.

¹² *Lincoln B.W.* The grate reforms: Autocracy, bureaucracy, and the politics of change in Imperial Russia. – DeKalb, 1990. – P.61–62.

¹³ *Sztompka P.* Socjologia zmian społecznych. – Kraków, 2007. – S.130.

Якщо на момент проведення селянської реформи в губернії було 2159 земельних володінь дворян-поміщиків, яким належала 2 658 331 десятина, то у 1892 р. кількість дворянських землеволодінь скоротилася до 1778, а землі – до 1 964 438 десятин¹⁴. Ці показники свідчать, що дворянство втратило більше 25% землі. Утім, в їх розпорядженні ще залишався великий масив земельної власності.

У процентному співвідношенні на кінець ХІХ ст. дворяни продовжували залишатися найбільшими власниками землі. За даними соціально-економічного огляду Катеринославської губернії 1897 р., дворяни володіли 53,6% усіх земель у губернії. Наступними за ними розташовувалися поселяни-власники (зазвичай до них відносили німецьких поселенців), яким належало 13,1% землі. Решта соціальних груп володіли значно меншими площами, на що вказують дані таблиці 1.

Табл.1
Соціальні категорії земельних власників Катеринославської губернії на 1897 р. із зазначенням земельних площ, які їм належали¹⁵

№ п/п	Соціальні групи та економічні об'єднання	Число володінь	Площа (дес.)	% до загальної кількості землі
1	Дворяни	1610	1 437 014	53,6
2	Поселяни	756	351 330	13,1
3	Сільські громади	743	323 595	12,1
4	Купці	243	210 770	7,9
5	Селяни	2249	184 901	6,9
6	Міщани	406	69 674	2,6
7	Акціонерні товариства	39	60 484	2,3
8	Іноземці	25	15 129	0,6
9	Духівництво	43	4613	0,2
10	Інші	129	20 756	0,8
Усього		6247	2 677 244	100

На початку ХХ ст. земельні володіння дворян продовжували скорочуватися. Так, у 1903 р. серед власників найбільшої кількості землі в губернії виявилися селянські громади, які потіснили дворянство.

Табл.2
Землеволодіння в Катеринославській губернії (1903 р.)¹⁶

№ п/п	Соціальні групи та економічні об'єднання	Площа (дес.)	% до загальної кількості землі
1	Сільські громади	2 148 645	37,86

¹⁴ Сведения о количестве земли у дворян к 1861 г. и 1892 г. в 44 губерниях Европейской России (по данным, доставленным губернскими предводителями дворянства). Сост. Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – 1895. – С.1.

¹⁵ Статистическо-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. – Екатеринослав, 1898. – С.2.

¹⁶ Ведомость о землевладении в Екатеринославской губернии за 1903 г. // Обзор Екатеринославской губернии за 1903 г. – Екатеринослав, 1903. – Дополнение.

Продовження табл.2

2	Дворяни	124 3642	21,9
3	Селяни	652 760	11,5
4	Поселяни-власники (німці)	272 215	4,79
5	Купці	205 464	3,62
6	Міщани	62 205	1,09
7	Духівництво	43 513	0,76
8	Греки	9740	0,17
9	Інші	194 122	3,42
Усього		5 674 515	

На початку ХХ ст. було пройдено психологічну межу, яка засвідчила втрату дворянами першості у сфері земельного володіння. Цей факт очевидний, якщо оцінювати його в кількісному вимірі. Однак якщо брати якісні показники, то дворяни-землевласники продовжували бути успішними в різних галузях сільського господарства: рільництві, скотарстві, лісорозведенні, садівництві, виноробстві тощо, справляючи відчутний вплив на економіку регіону¹⁷.

Поглянемо на ще одну сферу діяльності, в якій дворяни до 1861 р. мали беззаперечне лідерство – селянське управління. Якщо не брати до уваги удільних селян, які нерідко теж працювали на поміщиків, уся влада над селянином залишалась у руках дворян. Після звільнення кріпаків поміщики втратили над ними владу. Щоправда, ця втрата не може вважатися остаточною. По-перше, більшість селян уклали з колишніми поміщиками уставні грамоти, перейшовши до розряду тимчасовозобов'язаних, і до 1864 р. вони продовжували виконувати повинності на користь колишніх своїх господарів. По-друге, протягом 1861–1874 рр. діяв інститут мирових посередників, який мав чималий вплив на новостворені волосні селянські правління. У 1889 р. виник інститут земських начальників, що теж суттєво впливав на функціонування волосних правлінь.

Радянський історик М.Дружинін, аналізуючи процес підготовки селянської реформи 1861 р., під час якого викристалізувалася посада мирового посередника, дійшов висновку, що цей інститут мав загальні риси з окружними начальниками державних селян, а діяльність самих посередників характеризував як поступове перетворення їх у начальників над селянськими громадами¹⁸. Посада мирового посередника забезпечувала реальну владу над колишніми кріпаками й достатню незалежність від губернської, і тим більше, повітової адміністрації, а також від органів дворянського самоуправління. Тобто, ставши мировим посередником, дворянин мав змогу, у межах розумного, не лише своїми висловлюваннями, а й діями демонструвати власну позицію в такій складній у цей час для імперської влади сфері, як селянське питання.

Дворянство вперше після відомого заклик Катерини II до народних представників усіх станів (окрім кріпаків) до складання нового зводу законів, отримало

¹⁷ Кочергін І.О. Капіталістичні дворянські господарства Катеринославської губернії пореформеного періоду // Гуманітарний журнал. – 2010. – №3/4. – С.16–29.

¹⁸ Дружинин Н.М. Мировые посредники 1860–1870-х гг. (к вопросу о реализации реформы 1861 г.) // Труды Института экономики и права АН Грузинской ССР. – Тбилиси, 1968. – Т.15. – С.127.

право голосу у сфері соціально-правового будівництва держави. Цим правом дворяни скористалися, сформувавши під час підготовки і проведення селянської реформи громадську думку. Її носіями, не в останню чергу, були мирові посередники.

Своєю чергою, імперська влада, дозволивши існування такої громадської думки, повною мірою скористалася ініціативою дворянства та його бажанням «служити суспільству». Імператор Олександр II, який започаткував процес реформування суспільства, спрямував громадську думку в потрібне для держави русло, змінюючи за її допомогою усталений соціальний устрій, модернізуючи країну.

Земський начальник мав ще більший вплив на сільську громаду, ніж мировий посередник. До прерогатив першого за законом належало багато обов'язків, серед яких основними були: 1) нагляд за селянським громадським управлінням; 2) охорона безпеки і громадського порядку в разі відсутності повітового справника чи станового пристава, а також керівництво повітовою поліцією (поліцейські урядники, соцькі, десяцькі); 3) розгляд скарг селян; 4) розгляд усіх присудів волосних і сільських сходів; 5) нагляд за мирськими капіталами, опікою сиріт; 6) опікування господарським благоустроєм і моральним становищем селян; 7) виконання обов'язку мирового судді й обов'язкового члена повітового у селянських справах присутствія в особливих випадках; 8) розгляд цивільних позовів на суму до 500 руб., а також деякі дрібні кримінальні злочини¹⁹.

«Положення про земських дільничних начальників» дворянами Катеринославської губернії було сприйняте неоднозначно, хоча все ж переважали піднесені настрої та ентузіазм. Більшість земських начальників цієї губернії становили відставні військові, насамперед у чинах штаб-ротмістра, штабс-капітана, поручика (див. табл.3). Тобто, помітно було бажання дворян завдяки цьому інституту влаштувати свою долю, отримувати задовільну матеріальну винагороду і можливість просуватися щаблями «Табелю про ранги», не перебуваючи у статусі чиновника, до якого дворянство ставилося негативно. Утім, великі землевласники серед земських начальників теж були, що може вказувати на певне устремління дворян виконати волю монарха та послужити державі й народу у статусі представників місцевої влади в селянському управлінні.

Табл.3
Клас земських начальників Катеринославської губернії
на 1890 р. згідно з «Табелем про ранги»²⁰

Клас за «Табелем про ранги»	Чин		Усього осіб
	цивільний	військовий	
V	1		1

¹⁹ Положение о земских участковых начальниках // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 3-е. – Т.IX: 1889. – Санкт-Петербург, 1891. – С.513–515, 517.

²⁰ Підрах. за: Список участковых земских начальников Екатеринославской губернии, с указанием постоянного их местопребывания и наименование волостей, входящих в состав каждого земского участка // Екатеринославские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1890. – №97. – 8 декабря. – С.1; №98. – 12 декабря. – С.1; Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г.: Екатеринославская губерния: Отдел третий / Под ред. Я.Гололобова. – Екатеринбург, 1899. – Вып.1. – С.8–10; Список дворян-землевладельцев на 1899 г. // Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринбург, 1899. – С.17–18, 33, 38, 40.

Продовження табл.3

VI	8		8
VII		1	1
VIII	2		2
IX	3	13	16
X		7	7
XII	3	2	5
XIII		1	1
XIV	1		1
Без чину			9
Вакансія			3
Усього	18	24	54

Для багатьох дворян запровадження інституту земських начальників насправді стало таким собі критерієм довіри до них із боку самодержавної влади. Один із земських начальників Катеринославського повіту Г.Гаркушевський у зверненні до селян порівнював свою посаду з обов'язками батька сімейства. «Вищим начальством, – говорив він, – я призначений земським начальником на вашу ділянку і за царським велінням на мене покладено владу як батька сім'ї, як вашого начальника-покровителя, захисника і судді»²¹.

Хоча, з одного боку земські начальники більше, ніж мирові посередники, залежали від волі губернатора і, по суті, використовувалися як державні чиновники з усіма атрибутами: жалування й відповідне нагородження чинами за службу, з іншого – спадкові дворяни отримали адміністративну та частину поліцейської влади над селянами; повітовий маршалок, увійшовши до повітового з'їзду, а губернський – до губернського, отримали додаткові важелі впливу на селянське управління.

Ще одна реформа, яка зачепила права дворянства, – судова 1864 р. Хоча новостворений мировий суд був всестановим, потрапити до складу мирового з'їзду могло обмежене коло мешканців губернії. Перелік осіб, які отримали на це право, складали повітові маршалки дворянства і подавали на затвердження до міністерства юстиції. А.Корелін відзначав, що незважаючи на те, що згідно з положеннями судової реформи 1864 р. формування мирового суду здійснювалося на основі всестановості, його було віддано в підпорядкування помісного дворянства²².

Мирові судові установи на території Катеринославської губернії почали діяти в 1867–1869 рр. і були сформовані переважно із представників дворянського стану²³. Купці та вихідці з різночинної інтелігенції були представлені поодинокі. На нашу думку, судову реформу можна вважати продворянською лише за формою, але перевага дворян у мировому суді свідчила про їх активну участь

²¹ Речь земского начальника 4 участка Екатеринославского уезда Григория Тимофеевича Гаркушевского, обращённая к крестьянам с. Томаковки 16 сентября 1890 г. // Екатеринославские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1890. – №80. – 10 октября. – С.1.

²² Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России... – С.189.

²³ Кочергин І.О. Роль дворянства у запровадженні положень судової реформи 1864 р. на Катеринославщині // Гуманітарний журнал. – 2009. – №3/4. – С.33–40.

у суспільних процесах на селі, які відбувалися в Російській імперії в останній третині XIX ст.

Значну перевагу дворяни мали також у земських установах, які з'явилися внаслідок реформи 1864 р. Висновок про її дворянську сутність впливає із самого «Положення», яким встановлювався високий майновий ценз, що відсікав значну частину населення (у тому числі й багато малоземельних дворян) від можливості участі у роботі нових земських установ. Мінімальна кількість землі, яка надавала право брати участь у виборах, встановлювалась у межах 200 дес.²⁴ Для Катеринославщини ця норма була ще вищою – 250 дес.²⁵

Скликання з'їздів уповноважених належало до компетенції маршалка дворянства відповідного повіту; він же головував на з'їзді виборців, а також очолював земське зібрання, а губернське земське зібрання мав очолювати губернський маршалок дворянства²⁶. Маршалок дворянства також складав списки виборців. Сільські з'їзди відкривав мировий посередник, котрий належав до дворянського стану; він же затверджував рішення з'їзду²⁷.

Дворяни Катеринославщини зустріли новий самоврядний інститут прихильно, очікуючи на зміни, котрі, як вони гадали, поліпшать соціально-економічну ситуацію в губернії. Хоча, як зазначав Ф.Невський, «у людей старшого покоління, які багато років жили в дореформеному часі, виникало занепокоєння, як би новостворене самоуправління не почало нищити багатівіковій устої російського побуту. З іншого боку, було перебільшено й надії на земське самоуправління»²⁸.

Цифри свідчать про те, що дворяни мали перевагу як у повітових, так і в Катеринославському губернському земських зібраннях (див. табл.4).

Табл.4
Станове представництво в повітових
земських зібраннях Катеринославської губернії (1866 р.)²⁹

№ п/п	Земство Повіт	Соціальний стан (кількість/відсотковий показник)										Усього
		дворяни		духовні особи		купці		селяни, поселяни		почесні громадяни, міщани та інші		
1	Бахмутський	34	66,5%	2	4%	2	4%	13	25,5%	–	0%	51
2	Верхньодніпровське	17	53%	–	0%	1	3,5	14	43,5%	–	0%	32
3	Катеринославське	24	54,5%	3	7%	3	7%	12	27%	2	4,5%	44

²⁴ Авчинников А.Г. Пятидесятилетие земства // Приднепровье: Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 г. – Екатеринослав, 1914. – С.20.

²⁵ Корф Н.А. О том, какие у нас будут новые земские собрания // Екатеринославские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1865. – 14 августа. – №33. – С.2.

²⁶ Высочайше учреждённое положение о губернских и уездных земских учреждениях // ПСЗРИ. – Собр.2-е. – Отд.1-е. – Т.XXXIX: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – С.5–7.

²⁷ Там же. – С.6.

²⁸ Невский Ф. Первые годы жизни Екатеринославского губернского земства (Исторический очерк) // Екатеринославская земская газета. – 1916. – 16 сентября. – №73. – С.2.

²⁹ Список гласных, избранных в уездные земские собрания // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – №1. – 1 января. – С.2–3; Список гласных уездных земских собраний // Там же. – №6. – 5 февраля. – С.54–55; Список гласных уездных земских собраний // Там же. – №9. – 26 февраля. – С.89–90.

Продовження табл.4

4	Новомосковський	24	48%	–	0%	5	10%	20	40%	1	2%	50
5	Олександрівський	28	46,5%	3	5%	2	3,5%	27	45%	–	0%	60
6	Павлоградський	27	56%	2	4,5	6	12,5	13	27%	–	0%	48
7	Ростовський	17	41,5%	2	4,5%	9	22%	9	22%	4	10%	41
8	Слов'яносербський	19	63%	1	3,5%	1	3,5%	9	30%	–	0%	30
Усього		190	53,5%	13	3,5%	29	8%	117	33%	7	2%	356

Таблиця наочно демонструє незначну кількісну перевагу представників дворянської верстви Верхньодніпровського, Катеринославського, Павлоградського повітів над іншими соціальними групами. У Новомосковському, Олександрівському і Ростовському – ситуація була протилежною. Тут дворяни кількісно поступалися представникам інших станів. Лише в Бахмутському і Слов'яносербському повітах перші становили 2/3 складу повітових земських зібрань.

Якщо в повітових земствах дворянство мало незначну перевагу, то в губернському земському зібранні вона була більш, ніж переконаливою, на що вказують дані, наведені в таблиці 5, складеній на підставі постанов Катеринославського губернського земського зібрання, преси та інших джерел³⁰.

Табл.5
Станове представництво в Катеринославському
губернському земському зібранні (1866–1888 рр.)

Катеринославське губернське земство (роки)	Дворяни		Духовні особи		Купці		Селяни, поселяни		Почесні громадяни, міщани та ін.		Усього
1866	53	88%	2	3,5%	2	3,5%	2	3,5%	1	1,5%	60
1870	57	88%	–	0%	4	6%	2	3%	2	3%	65
1872	59	91%	–	0%	3	4,5%	2	3%	1	1,5%	65
1875	57	93,5%	–	0%	1	1,5%	2	3,5%	1	1,5%	61
1878	58	89,5%	–	0%	3	4,5%	2	3%	2	3%	65
1881	57	89%	–	0%	2	3%	1	1,5%	4	6,5%	64
1888	52	96%	–	0%	2	4%	–	0%	–	0%	54

У перші 25 років діяльності Катеринославського губернського земства дворяни мали в ньому суттєву перевагу над іншими станами суспільства. Слід також урахувати, що через фінансові можливості та особистісні характеристики земці-селяни дуже рідко відвідували засідання. Ці чинники не могли не накласти

³⁰ Постановления V очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 18 октября по 1 ноября 1870 г. – Екатеринослав, 1871. – 640 с.; Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 г. – Екатеринослав, 1873. – 843 с.; Постановления X очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 15 по 27 октября 1875 г. – Екатеринослав, 1876. – 705 с.; Постановления XIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 18 по 30 октября 1878 г. – Екатеринослав, 1879. – 396 с.; Постановления XVI очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 9 по 20 декабря 1881 г. – Екатеринослав, 1882. – 875 с.; Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 14 декабря 1888 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1889. – 756 с.

відбиток на діяльність вказаної інституції. Що стосується Катеринославської губерньської земської управи, то серед її голів і членів були лише дворяни.

Ще більший відсоток дворян у катеринославських земських установах спостерігався наприкінці ХІХ ст., після того, як 16 червня 1890 р. Олександр ІІІ затвердив нове «Положення про губернські та повітові земські установи» (т.зв. земська контрреформа). Оскільки дворяни підпорядковувалися окремому виборчому з'їзду, це дало підставу окремим історикам, зокрема Ю.Соловйову, стверджувати, що російський імперський уряд, готуючи цю реформу, намагався закріпити перевагу дворян у земстві³¹.

При розгляді історії впровадження судової та земської реформ виникає питання, наскільки імперський уряд враховував інтереси найпривілейованішої верстви – дворянства? Дослідниця Т.Тарановські переконана, що головна ідея реформ полягала в тому, щоб розділити владу з іншими елітарними угрупованнями суспільства³². Ми схильні погодитися з думкою С.Беккера, який уважав, що Російська імперія втратила інтерес до дворян і, проводячи реформи, захищала в першу чергу власні інтереси. Дворянство ж пристосовувалося до нових суспільних реалій³³.

Незважаючи на поступову втрату привілеїв унаслідок селянської і судової реформ, дворяни Катеринославської губернії, принаймні активні представники, брали пряму участь як під час підготовчого етапу, так і запровадження, зокрема, нових судових установ. Стосовно губернського дворянського зібрання, то його роль у запровадженні реформ другорядна (його члени навіть були усунуті від процесу формування складу мирового суду, повітові маршалки лише складали списки кандидатів на посаду мирових суддів та де-не-де очолювали повітові мирові з'їзди). Первинну роль перебрало на себе земство. Ті дворяни, які входили до числа земських гласних під час впровадження судових статутів, діяли як представники всього суспільства, а не лише дворянської корпорації.

Ще однією сферою життєдіяльності суспільства, яка свідчить про те, що дворяни змогли не лише зберегти, але й збільшити свій вплив, були центральні органи влади на місцях та місцеве управління. Однією з ключових фігур у повітовому управлінні в 1860–1890-х рр. став повітовий маршалок дворянства. Представники «консервативної» частини дворянства вважали, що вплив цього стану і його керівників після 1860-х рр. значно ослабли. Так, І. та П. Кашкарови стверджували, що дворяни були усунуті від справ управління населенням, унаслідок чого «Росія позбулася досвідчених і освічених адміністраторів»³⁴.

Не менш категоричним був один із учасників «Кахановської комісії» А.Пазухін, який наголошував, що дворянство усунуто від участі в місцевому суді³⁵. Більш зваженою була оцінка А.Плансона. Аналізуючи становище, яке обіймав повітовий маршалок у 1860–1880-х рр., він указав галузі, в яких вплив

³¹ Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX в. – С.192.

³² Тарановски Т. Судебная реформа и политическая культура царской России // Великие реформы в России: 1856–1874 / Под ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнела. – Москва, 1992. – С.312.

³³ Becker S. Nobility and privilege in late imperial Russia. – DeKalb, 1985. – P.54.

³⁴ Кашкаров И., Кашкаров П. Современное назначение русского дворянства. – Москва, 1885. – С.10.

³⁵ Пазухин А.Д. Современное состояние России и сословный вопрос... – С.23.

маршалка був визначальним: освіта, медицина, продовольча та санітарна частини, посади в дворянському і земському самоуправлінні³⁶.

На відміну від дворян-публіцистів, усі без винятку дослідники погоджуються з тим, що серйозний вплив на позиції повітового маршалка справила селянська реформа 1861 р. Авторитетні знавці історії російського дворянства А.Корелін та С.Беккер уважали, що посада повітового маршалка дворянства стала однією з ключових у системі дворянського самоуправління в період після скасування кріпацтва³⁷.

Повітовий маршалок дворянства стояв на чолі дворянської опіки, входив до складу попечительств дитячими притулками та в'язнів. Із 1866 р. він очолював повітове земське зібрання, а нерідко – і повітову управу. Із моменту запровадження нових судових установ повітові маршалки часто ставали почесними мировими суддями, а також очолювали повітовий мировий суд.

Згідно зі статутом «Про військову повинність» від 1 січня 1874 р., маршалок дворянства очолив повітове у військовій повинності присутствіє. За чотири місяці було затверджено «Положення про начальні народні училища», згідно з яким він став на чолі повітової училищної ради. На підставі положення Сенату від 27 червня 1874 р. повітовий маршалок очолив ще й повітове у селянських справах присутствіє, яке замінило інститут мирових посередників, а після затвердження постанови Державної ради від 14 травня 1885 р. – повітове у питних справах присутствіє. Нарешті 1886 р. повітовий маршалок став на чолі комітету громадського здоров'я. Єдине, що втратив маршалок дворянства, так це право брати участь у роботі комітетів земських повинностей і особливих присутствій у земських повинностях. У 1874 р. цей обов'язок було остаточно покладено на земства³⁸. Не важко помітити, що повітовий маршалок дворянства на середину 1880-х рр. опосередковано або безпосередньо, без перебільшення, міг впливати на всі сфери життя повітової громади.

Дворяни також продовжували обіймати високі посади в губернському й повітовому управліннях. Керівний склад губернського правління, казенної і контрольної палат, губернської скарбниці, управління держмайном, питейно-акцизного управління, повітових поліцейських управлінь складався зі спадкових чи особистих дворян. Єдиною галуззю адміністративного управління, де дворяни Катеринославської губернії не мали серйозного впливу як до, так і після 1861 р., залишалося міське управління. Реформа 1870 р., хоч і допустила дворян до участі в роботі міських дум, не надала їм широких можливостей в ухваленні важливих рішень.

Таким чином, короткий аналіз соціально-економічної та суспільної ситуації в Катеринославській губернії в пореформений період дає підстави стверджувати:

1) Менше, ніж за півсторіччя (від 1861 р. до початку ХХ ст.) дворяни Катеринославської губернії втратили більше половини земель, які були в їх володінні.

³⁶ Плансон А.А. О дворянстве в России... – С.26.

³⁷ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России... – С.133; Becker S. Nobility and privilege in late imperial Russia... – P.144–145.

³⁸ К.Е.Т. Справочная книга для уездных предводителей дворянства. – Санкт-Петербург, 1887. – С.8.

2) Дворяни взяли активну участь у запровадженні положень не лише селянської, а й судової та земської реформ, вони також становили переконливу більшість у мирових з'їздах та земських зібраннях. Тим самим дворянство намагалось продемонструвати своє прагнення впливати на соціально-економічну, суспільну і соціокультурну ситуацію в губернії.

3) Інститути мирових посередників та земських начальників були яскравим свідченням того, що дворяни після 1861 р. не втратили остаточного впливу на селянську громаду.

4) Роль дворянства у сфері повітового та губернського управління після ліквідації кріпацтва ще більше посилилася, про що свідчить факт участі повітового і губернського маршалків дворянства майже в усіх ділянках життя суспільства – від освіти до суду.

5) Дворяни так і не змогли потіснити купецтво з міського управління і не мали серйозного впливу на прийняття рішень у галузі міського господарства.

Отже, незважаючи на деякі економічні втрати, дворянство залишило за собою широке коло повноважень у соціальній, економічній і культурній сферах. Активна участь дворян у роботі нових судових установ, у земствах, як мирових посередників та земських начальників свідчила про їх намагання зберегти за собою значення «передового стану суспільства». Також цим вони демонстрували своє бажання отримати більше можливостей в управлінні державою під зверхністю самодержця. В останньому, щоправда, дворяни великого успіху не досягли, а їх робота в інституціях, які виникли внаслідок реформ Олександра II і т.зв. контрреформ Олександра III, була лише ілюзією реальної влади над суспільством. Тобто, дворянство переживало процес глибокої трансформації в умовах модернізації усїєї Російської імперії, будучи активним його учасником.

There the features of the transformation process of nobility in period of modernization from 1861 y. to beginning XX ct. is analyzed in this article. The changes at noble landholding are trased. The role and place of nobility at forming and development of the new institutes for local government, court, zemstwo are defined.

